

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ԵՂԻՆ Ը. ՄՈՌՇԵՂԵՆ ԵՒ ԻՐ ԳՐԱԿԱՆ ԱՐՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(Շարունակութիւն:)

Անցնինք Նղիայի գրութիւններուն:

1. ... Պատմութիւն:

Նղիա իր այս գրութիւնը կը սկսի Յառաջաբանով մը: Սկիզբը կը պակսի, վասն զի թուով ինկած է: Արդ կը սկսի այսպէս՝ «... ահմունքն գրեցի վասն յայտնելոյ ձեզ զի գիտաւք թէ բազում աշխատանք գրեցի. այս պատմութիւնն, բայց համառօտեցի ի գրելն. վասն զի ոչ կարէյի գրել (թղ. 3 ա): Պակասաւոր այս նախաբանէն կ'իմանանք թէ երկիս վախճանն է՝ ազգայիններու ձեռքը տալ միջոց մը, որով անոնք հմտանան օտարազգիներու եւ օտարադաւաններու մտայնութեանն, անոնց կրօնական եւ քաղաքական հայեացքերուն, ճանչնան անոնց գործերու կերպերն ու ընդդիմախօսութիւնները եւ ասով կարենան հարկ եղած պահուն ընել ու խօսել այն որ պէտք է կամ պատշաճ է: Նղիա ապագայ սերունդէն կը խնդրէ այս պատմութեան տպագրութիւնն ու տարածումը: Կը սրտնեղի որ մեր նախնիքն անփոյթ եղած են իրենց մտածածն ու խօսածը, իրենց ըրածն ու կրածը թղթի վրայ գրուելու: Ընթերցողները կը յորդորէ պատահած իրողութիւն մը գրի անցնել եւ ծուլութենէ խոյս տալ:

Պատմական երկիս խորագիրն է (թղ. 5 ա)՝ Պատմութիւն իմն կարճագոտ ի վերայ անձկութեանց Նղիայիս Աստուածատուրեան Մուշեղանց, զորս կրեցի ի ազգէն Քոնակաց, մանաւանդ ի խաբեբայ կրօնաւորաց նոցա եւ ի սուտ եխալայրց եւ բարեկամ կոչեցելոց...: Սկիզբն է՝ «Ի մէջ այս պատմութեանս նախ պատմի եւ ի յայտածի զարարն եւ զսէրն իմ ընդ նոսա եւ ապայ զարարն եւ զհատուցումն նոցա ընդ իմ եւ

պատասխան իւրաքանչիւր բանիցն, որով պարսաւեն զմեզ թէ պակասաւոր եմք...»:

Բովանդակութիւն

Նախ (թղ. 5 ա—35 բ) երբեմն երկար երբեմն կարճ քառասուն հատածներով կը պարզէ թէ ինչ սէր ու յարգանք, ինչպիսի՝ բաղմատեսակ աջակցութիւն ու անձնանուիրութիւն ցուցուցած է եւրոպացի կրօնաւորներու եւ աշխարհականներու ամէն քաղքի մէջ եւ ամէն պարագայի տակ՝ յաճախ իր հանգիստն ու շահն անդամ զոհարելելով: Ապա՝ (թղ. 36—40 բ) մի առ մի նիւթին կարեւորութեան համեմատ՝ համառօտելով կամ ընդարձակօրէն կը պատմէ թէ՛ ինչպիսի՝ սառնասրտութիւն ու ապերախտութիւն հարկ կ'ըլլայ աշխարհականներէ կրել եւ այն այնպիսիներէ, որոնց համար այնքան տքնած ու պէսպէս տառապանքներու փոփէ այս ամէնը եւ խօսքը կը փակէ այսպէս՝ «փոխանակ բարութեան բարի հատուցանի ի մարդկան ազգէ. փոխանակ բարութեան չարիս հատուցանի ի սատանայէ» (թղ. 40 բ): Ասկէ վերջ (թղ. 41 ա) խոցուած սրտով, յուսախաբութեամբ յուղուած եւ վրէժխնդրութեան ոգիէն առաջնորդուած կը ենթարկուած էր: Եթէ հատուածի մէջ կ'ամբարձրէ «վասն հատուցմանէն Ֆրանկ կրօնաւորացն»: Տառնուերկու (ընդհանրապէս փոքրիկ) հատածներու մէջ կ'ամփոփէ Հ. Բառնարասի, Հ. Թադէոսի, Հ. Բեռնարդոսի («որ եւ Պիղատոս կոչեցաւ» թղ. 42 բ) ապաշորհ արարքները: Նղիա ապա խօսքը կը մասնաւորէ: «Հակիրճ եւ համառօտ բանիւք» (թղ. 49 ա—60 ա) կը հաղորդէ Հ. Յովհաննէսի (ապաշորհ եւ անկարեկից անձի մը) արարքները, թէ՛ ինչ վշտեր կը պատճառէ իրեն Դաւթէժէն սկսած մինչեւ Մուկուա եւ ապա մինչեւ Վարչաւիա, թէ՛ քանիցս շղթաներու տակ եւ ազատութենէ զրկուած ատեն անոր դիմած է եւ սակայն նա՝ իր գործերուն հետամուտ եղիկի Տայեցւոյն աղերսանքներն անտեսած է: Երեսուն հատուածի նիւթ տուած է Յովհաննէս: Վերջին կէտն է՝ Այս վերջին խաղէութիւնն է որ արաւ այսպիսի հնարիւք զնաց միայնակ առ կայսրն, զի մի եւս զնացից ընդ նմա, որ ինքն միայնակ խօսի եւ պատրեմցէ զնա ի կողմանէ իմմէ, զի մի գուցէ կայսրն խնդրեսցէ զիս, քանզի եւս բազում յօժարութեամբ կամեցայ գնալ առ կայսրն, բայց

ոչ ունեցայ թօշակ ի ճանապարհին, վասն աշնորիկ լռեալ համբերէյի. այսքանս այժմոյս բաւեցի վասն իմ յընկեր քափուշին Օվանէսին» (Թղ. 60ա): Յովհաննէսի կրօնաւորակից մըն էր Հ. Փէլլիքս, որ Եղիայի բաւական գլխու ցաւ կը պատճառէ գրքերու համար: Ասոր գործերն եօթ հատուածով աւանդուած են (Թղ. 60բ—62բ): **Մատթէ** վերջ երբեմն չափազանց տարածուն հատուածներով Եղիա կը հաղորդէ դէպի Եւրոպա իր ճամբորդութիւնն, որուն սկիզբն արդէն կ'ընէ Հ. Յովհաննէսի մասին խօսած ատեն եւ մի առ մի կը պատմէ այն սրտնեղութիւններն ու վշտակութիւններն, զորոնք կը ստիպուի կրել կրօնաւորներէ, գլխաւորաբար վեղարաւորներու կարգին պատկանող անձերէ, կ'աւանդէ թէ ինչպէս ապա Պոլիս կ'անցնի եւ անկէ Կաւկաս ու Պարսկաստան եւ թէ ի վերջոյ զարիպութեան ցուպը կը նետէ Կարնոյ մէջ հաստատուելով, թէ եւ հոս ալ ինչպէս այլուր խաչը զինքը կը հերապնդէ ու ինչ ինչ տեսակէտով զինքն աւելի ուժգնօրէն կը զգետնէ, հոս նոյն իսկ իր քանի մը քերթաւորներէն կը լքուի փոխան միւրթաւորութեան: Քսանուեօթ հատուածի մէջ ամփոփուած են այս յուզիչ իրողութիւնները: Թղ. 119ա—139բ կը սկսի «գրել ի արարմանէն հասարակաց Ֆրանկաց, թէ արանց եւ թէ կանանց, թէ իշխանաց եւ թէ ի թագաւորաց, բացի արամանէն Ռուստաց, Հայոց, Թուրքաց եւ այլոցն» Ասոնց սրանցիւն եւ զրգոյն գործերը վաթսուսուհինգ հատածի մէջ յիշատակելէ յետոյ կ'անցնի՝ Թղ. 39բ—115ա «գրել ի արարմանէն հասարակ ազգէն իմմէ Հայոց, մանաւանդ սուտ բարեկամաց եւ խաբերայ եխպարց կոչեցելոց, որք ոչ էյին եւ ոչ են»: Հոս գիտել կուտայ թէ՝ «Փոքր ինչ գրեցաւ մասնաւոր արարմանէն¹ ի պաշտօնէից եւ ի ծառայիցն իմոց սկսեալ ի Կիւսնայ մինչեւ ի ցեղն Մօսկօֆու, ի մէջ ազգաբանութեան գրգռոյն իմ, այնուհետեւ սկսիմ առնուլ զսկիզբն ի վարչաւու եւ հասուցանել մինչի ի քաղաքն իմ Երզրում»: Հոս կը պատմէ Եղիա Կարապետ Սպահանցոյ (լրտես ի Վարչաւիա), Կարնեցի Տաղիլ Սանուի որդի Յովհաննէսի (Վարչաւիոյ մէջ), Ամթեցի Խանճոնց Չալդլուսուֆի որ-

դի Պետրոսի (Տանցիկ), Բաղասաարի որդի ոսկերիչ Յովհաննէս Ստամպոլցոյ (Պարիս), Թաղարցի Վարդանի որդի Յովհաննէսի (Մարսիլիա) եւ ուրիշ ազգայիններու իրեն պատճառած վնասներն ու տառապանքները: Երեսուն եւ երեք հատուածին մէջ կը զրոյմէ ասոնց գործերը: Ապա կ'անցնի Պարսիկներու եւ Թրքերու արարքներուն (Թղ. 151ա—154բ), զորոնք տասնուերեք հատուածի մէջ կը պարփակէ: Իսկ Ռուսներէն կրած իր վշտերուն ընդարձակ պատմութիւնն իր Ազգաբանութիւն գրքին մէջ աւանդած է (Թղ. 153բ), հոս անոնց միայն մէկ հատած (Թ. 14) տուած է (Թղ. 153բ—154բ):

✓ **Բ.** Այս պատմութեան կցուած է կրօնական հակաճառութիւն մը, զոր «վիճաբանութիւն առաջին» կ'անուանեմ: Սկիզբն է՝ «1. Թէ պարտ է ասել երկու բնութիւն: Բնութիւն ինչ է, ոչ ապաքէն Աստուած է անքննելի, անյիմանալի, անհասանելի բոլրովին, ինչ հարկ ի վերայ մեր կայ...» (Թղ. 155ա):

Բովանդակութիւն

1. Թղ. 155ա. «Թէ պարտ է ասել երկու բնութիւն»:
2. Թղ. 155ա. «Թէ համայնի պահելն մեղանք է»:
3. Թղ. 155բ. Հանդերձ Ս. Աստուածածնի:
- 4—6. Թղ. 155բ. Գառն Աստուծոյ:
7. Թղ. 159ա. «Թէ Հոգին սուրբ ի Հօրէ յՈրդոյ»:
8. Թղ. 160ա. «Թէ ոչ հաւատան զքաւարան»:
9. Թղ. 160բ. «Թէ ոչ տան վերջին օծումն»:
- 10—17. Թղ. 160բ. «Պատճառ ոչ սահմանեցաւ այս խորհուրդ ի մէջ ազգի մերում»: (Հոս խօսք կ'ըլլայ Լատիններու մէկ տեսակով Հաղորդութեան վրայ):
18. Թղ. 165ա. «Թէ ընդէր Հայք զՍուրբ Աստուածն խաչեցար եւ մեռար ասեն»:
19. Թղ. 165բ. «Ընդէր Հայոց քահանայքն ամուսնանան»:
20. Թղ. 166ա. «Թէ ընդէր քահանայքն Հայոց վաճառեն Աստուծոյ պարգեւն»:

¹ Հատուած մը միայն եւ այն այս բաժանման Լ. Գ. հատուածը նիւթ ունի՝ «ի հասարակաց արարմանէն ամենից Հայոց յազգէն» (Հմմտ. Թղ. 150ա—151բ):

21. Թղ. 169ա. «Թէ Հայոց քահանայքն տղէտ են»:

22. Թղ. 170ա. «Թէ Հայոց քահանայքն կապեալ են եւ ոչ կարեն արձակել զկապեալս»:

23. Թղ. 172բ. «Թէ ընդէ՛ր Հայոց քահանայքն հաղորդեն զերախայք, որք ոչ են հասեալ ի արբունս բանականս եւ ոչ զիտեն թէ զի՛նչ առին»:

24. Թղ. 173ա. «Թէ ձեր քահանայքն ոչ հնազանդին եկեղեցւոյն Քրիստոսի»:

✓ 25—26. Թղ. 173բ. «Դուք ասէք թէ այն Հռոմայու նստող փափն է գլուխ եկեղեցու միայն՝ ի վերայ համօրէն քրիստոնէից»:

✓ 27. Թղ. 177բ. «Թէ Հայք ոչ պահեցին միաբանութիւն ընդ մեզ՝ զհաստատեալն ի Գրիգորէ Լուսաւորչէ»:

✓ 28. Թղ. 179բ. «Թէ վասն այն ձեզ ոչ օգնեմք, զի ոչ հնազանդիք փափին»:

29. Թղ. 182ա. «Թէ ոչ միաբանեն ընդ սուրբ եկեղեցւոյն Քրիստոսի ոչ կարեն փրկիլ»:

30. Թղ. 182բ. «Թէ Հայոց քահանայքն ոչ խառնեն ջուր ընդ գինոյն, յորժամ որ պատարագեն»:

31. Թղ. 183բ. «Թէ Հայոց քահանայքն յորժամ պատարագեն թացեալ պատառ տան ժողովրդեանն յիւրեանց, որպէս որ Քրիստոս թացեալ պատառ ետ Յուդայի»:

32. Թղ. 184ա. «Թէ ընդէ՛ր Հայոց վարդապետքն խաբեն զժողովուրդն իւրեանց ասելով թէ Քրիստոսի գերեզմանէն լուս գելնէ որ է սուտ»:

33—41. Թղ. 184բ.—190բ. Վերոյիշեալին դէմ կը դնէ լատին հրաշքներու պատմութիւններ:

42. Թղ. 191ա. «Թէ Հայոց կրօնաւորութիւնն է վայրապար եւ ընդունայն, քանզի ոչ յուխտեն 3 գլխաւոր յուխտս կրօնաւորութեան այսինքն ռիջախոհութիւն, կամաւոր աղքատութիւն եւ հնազանդութիւն»:

43. Թղ. 191բ. «Վասն ողջախոհութեան»:

45. Թղ. 197ա. «Վասն հնազանդութեան»:

46. Թղ. 200ա. «Մեր կրօնաւորքն»:
(Այս հատուածին մէջ կ'ըսէ «մեք ունիմք 3 ցեղ կրօնաւոր, որոց ապաշխարող եւս առասեմք՝ ճգնաւոր, կրօնաւոր եւ վարդապետս» ապա կարգաւ այս երեքին նկարագիրը կու

տայ: Այս կտորն Եղիայի բաւականաչափ յաջող կտորներէն մին է, ներբող մըն է հայ վանականին: Այս խոշոր հատուածը որ յինքեան 43—45 ի հետ 42 ի մէկ մասը կը կազմէ, թերի է, բոլորովին ստոյգ մէկ թուղթ ինկած է: Թէ այս հաստուածով Եղիայի կրօնական այս վիճաբանութիւնն ու ջատագովութիւնը կը փակուէր հաւաստեալ չեմ կրնար վճռել, սակայն այնպէս կը թուի թէ այս վերջին կէտն եղած ըլլայ, վասն զի կազմին մէջ միայն մէկ թղթի կտրուածքի փոքրիկ հետք մը մնացած է: Այնպէս կ'երեւայ թէ վերջաբան այս թղթին մէջ չափազանց կծու եւ վիրաւորիչ կերպով լատին կրօնաւորներու վրայ խօսած է եւ մէկը թղթով ի միասին զայն ջնջած է, արդէն թղ. 205բ. ի մէջ, որ արդ այս մասին վերջը կը կազմէ շատ ծանր եւ վարկաբեկ խօսքեր կան):

4. Նախընթաց գրութեան կը յաջորդէ երկկողմանի ընդարձակ վիճաբանութիւն մը՝ «վիճաբանութիւն երկկողմէ կամ Հարց եւ պատասխանի»:
Սկիզբն է՝ «Այսուհետեւ սկ(ս)իմ, գրել, զոր ինչ վիճաբանեցաք ընդ Փռանկ եխօրն: Հ. բարի տեսանք զքեզ պարոն: Պ. բարի առաքեցար դու իմ սիրելի, բայց ոչ ճանաչեմ զքեզ դուն օ՛վ ես, կամ վասն յոր պատճառի եկիր առ յիս ոչ գիտեմ» (Թղ. 206ա):

Բովանդակութիւն նախ թղ. 206ա—233ա զանազան նիւթերու մասին խօսք կ'ըլլայ, ապա թղ. 233ա—257ա խօսքը կը դառնայ կրօնական նիւթերու վրայ եւ վերոյգրեալ գրքին գրեթէ բոլոր հարցերու մասին կրկին հարցապնդում եւ ջատագովութիւն տեղի կ'ունենայ, թղ. 257ա—284ա խօսակցութեան կենդրոնը կը կազմէ Եղիա, իրեն զործերն ու վշտերը, իրեն մասին եղած կարծիքներն ու անոնց լուծումը: Կարեւոր նիւթ կը բովանդակեն 224ա—233ա թղթերը, վասն զի ասոնց մէջ ամփոփուած են Եղիայի իր ազգին ազատութեան համար առած քայլերը: Կարեւոր է նաեւ վերջին մասը (Թղ. 257ա—284ա): Վերջն է՝ (Թղ. 284ա) «Հ. Ունիմ բազում ինչ բան հարցանելոյ, բայց տեսի որ ոչ տաս ուղիղ պատասխան, քանզի քոյ ազգի օֆուկն պահես եւ ոչ յայտնիս գծածկեալն նոցա, վասն այսորիկ հարկաւորեցայ լռել եւ այլ ոչ հար-

✓ Բ. Պատմութիւն ճանապարհաց կամ պատմութիւն ճամբորդութեան: Ասոր բովանդակութեան մաս կազմած են լեհերու ամբողջ «արարն» (Թղ. 67 ա), Սամուէլ Անդօնիչ Զվեսպի Թիչինցքի պատմութիւնը (Թղ. 120 ա), Եղիայի Զուղայի մէջ Յիսուսեաններու հետ ունեցած դրուագները (Թղ. 89 ա), Իդմիրի մէջ գաղղիական պալիօզի եւ Տայեցւոյն մէջ եղած դէպքերն ու խօսակցութիւնները (Թղ. 135 բ), ինչպէս եւ իր պաշտօնեաներու ըրածները (Թղ. 119 բ):

Գ. Պատմագիրք: Տայեցին հոս կ'աւանդէ ռուսական կալանաւորութեան պատմութիւնը (Թղ. 54 բ) եւ կը հաղորդէ որ Ռուսերէն իրեն մահադեղ տրուած է (Թղ. 55 բ):

Դ. Փոքրիկ պատմութիւն: Եղիա գրութիւնս յօրինած է Պարիսի մէջ 1738ին «հրամանաւ գլխաւոր վաճառականացն վաճառին Հնդկաց» (Թղ. 30 ա) եւ հոն յիշատակած է գաղղիացի Պօռեկարին եւ իր արարքները:

Ե. Ընդհանուր պատմութիւն: Թղ. 122 ա կայ՝ «Ի քաղաքն Տանցքայ այնքան նեղութիւն եւ չարչարանս հասուցին ինձ հասարակ կրօնաւորքն տեղոյն վասն միոյ դեկարան գրելն. որ չեմ կարել մի ըստ միոյ՛է գրել, որպէս որ փոքր ի շատէ գրի ի մէջ ընդհանուր պատմութեանս: Արդեօք չե՞ կարելի այս գրութիւնը նոյնացնել «Պատմագիրք»ի հետ:

Ղ. Բարովագիր¹:

Ասոր մէջ խօսած է իր գրքերու համար Բերովբէ վարդապետին հետ ունեցած խնդիրներու մասին (Թղ. 112 ա):

Է. Թղթեր:

1. Եղիա գիր մը կու տայ Ոսկոնց մահտեւի Սարգիսին (Թղ. 33 ա):

2. Զեկարան մը կը գրէ Միրզա Ապտուլահիմ եպարքոսին (Թղ. 33 բ):

3. Թղթով մը գրած կը խնդրէ Հ. Թադէոսէն (Թղ. 41 բ):

4. Բանի մը նամակ գրած է Հ. Յովհաննէսին (Թղ. 51 բ):

5. Կը գրէ Թուղթ առ Փէլէքս եւ կը յայտնէ իր նեղ վեճակը (Թղ. 60 բ):

6. Բանի մը Թուղթ գրած է իր սնտուկներու համար (Թղ. 63 բ—64 ա):

7. Թուղթ առ գաղղիացի Փէլլան պալիօզը (Թղ. 135 ա):

8. 1736ին կը գրէ Թուղթ առ Կարոլոս Զ. (1711—1740) կայսր Գերմանիոյ (Թղ. 65 ա):

9. Զեկարան մը գրած է առ Շենբեկ հայազգի եպիսկոպոս ի Լեհաստան (Թղ. 68 բ):

10. Դաւրէթի մէջ կը գրէ Թուղթ մը «վասն Մուստաֆայ խանին» (Թղ. 152 բ):

11. Զեկարան մը կը գրէ առ «Ընդաղուլի միրզայն» (Թղ. 139 ա):

12. Թուղթ առ Պր. Դառտան (Թղ. 282 ա):

13. Թիֆլիսէն կը գրէ Թուղթ մը առ Հ. Դամիանոս (Թղ. 80 ա) եւն եւն:

Հոս յիշատակուած այս երկերէն զատ ճամբորդ Տայեցին ձգած է դեռ ուրիշ գրութիւններ ալ (հմմտ. վարը Յովհաննիսեանի խօսքերը): Աշխարհիկ ուղեւորէ մը, վաճառականէ մը, հալածեալէ մը այսքան գործերու շարագրութիւնն յիրաւի անապասելի էր:

(Շարունակելի:)

Հ. Հ. ՈՍԿԵԱՆ



¹ Թղ. 282 ա կը գրէ՝ «Օվ ք որ կամենայ քան զայս առաւել լսել որոնեաց զմատենագիրս Բարովագիրքն իմոյ, զորս գրեցի նոցա սկսեալ 1723 Թւէն մինչ ի Թիւն 1742 յեկանէն իմ ի Սպահանայ» (Թղ. 282 ա):